

H. VARGA MÁRTA (2013), *Plurale tantumok a magyarban*. In: IMRE ATTILA (szerk.), *Párbeszéd kultúrája Gdańsktól Oszakáig*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 136–148.

H. VARGA MÁRTA

Maticsák Sándor:
Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer
18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2016. 368 o.

MATICSÁK SÁNDOR műve Bevezetésében (5–10) a munkálat céljaként azt jelöli meg, hogy G. F. MÜLLER és J. E. FISCHER 1759 és 1791 között megjelent három szójegyzékének mordvin anyagát kívánja megvizsgálni. A két említett német tudósnak áttekinti itthoni és külföldi tudománytörténeti elterjedtségét. Különösen a finn tudósok írnak viszonylag kiegyensúlyozottan róluk, így M. Korhonen és G. J. STIPA is. A magyar nyelvészek – ZSIRAI, GULYA, HAJDÚ, BEREZKI – általában csak Fischer tevékenységét értékelik. Azt azért hozzátehetjük, hogy a DOMOKOS PÉTER szerkesztette Életrajzi lexikonban (Budapest 1990. 363) G. F. MÜLLER életműve csak „technikai okok és egyéb gátló tényezők miatt” maradt ki. Mivel MÜLLER és FISCHER szójegyzékeinek mordvin anyaga napjainkig feldolgozatlan volt, ezekről a szolistákról, többek között etimológiai jellemzőikről, nyelvjárási hovatarozásukról stb. elemzések nem születhettek. A könyv egyes fejezetei ezekre a kérdésekre keresnek választ.

1. Pétervártól a Bering-szorosig (11–24). Ez a rész Oroszország terjeszkedéséről és a különféle szibériai expedíciókról (D. G. MESSERSCHMIDT útjáról, a két ún. szibériai expedícióról) számol be. A második szibériai expedíciónak Maticsák felsorolja a részlegeit: a Dvina–Ob, az Ob–Jenyiszej, a Léna–Jenyiszej, a Léna–Kolima, a kamsatkai, a Japán partjainak feltérképezésére alakult, a Verhnyeudinszki–Ohotszki és az ún. akadémiai részleg. 1733-ban felállítottak egy akadémiai kutatócsoportot a szibériai természet részletes leírására és az ottani archívumok tanulmányozására. Az akadémiai csoport egyik vezetőjévé G. F. MÜLLER német történészt nevezték ki, aki korábban is Szibériával, többek között a szamojédokkal és a kalmükökkel foglalkozott. 1733 és 1743 között MÜLLER rendkívül nagy – főként nyelvészeti és néprajzi – munkát végzett. Háromféle módon szerezte anyagát: 1. minden szibériai városban lemásolta a levéltári anyagokat, 2. élőnyelvi és 3. régészeti kutatásokat is végzett. Az expedíció kezdetén, 1733-ban Kazanyban a helyi lakosságtól – összesen nyolc nyelven – több mint 300 szavas jegyzéket állított össze (ennek a kéziratnak mordvin anyagát a 4. fejezet tartalmazza). A gyengélkedő (majd betegsége miatt hazatért) MÜLLERT

J. E. FISCHER történésszel kívánták felváltani, aki 1740-től 1747-ig folytatta MÜLLER munkáját, és honfitársához hasonlóan ő is hatalmas nyelvi anyagot gyűjtött. A fejezetet két érdekes térkép zárja MÜLLER és FISCHER útjának fő állomásaiival (néhány általuk végigjárt város: Jekatyerinburg, Tobolszk, Irkutszk, Szurgut, Tomszk, Jakutszk).

2. A 17. és 18. századi mordvin szójegyzékek (25–31). Röviden szól a szerző elsősorban N. WITSEN, D. G. MESSERSCHMIDT, P. S. PALLAS és DAMASZKIN munkásságáról (MATICSÁK a mordvin szövegelemlekekről korábban is jócskán publikált; műveinek jegyzéke: 326–327).

3. Tudósok együtt és egymás ellen (31–38). A fejezet a 18. századi mordvin szójegyzékek vizsgálatát folytatja G. F. MÜLLER (1705–1783) és J. E. FISCHER (1697–1771) életének és munkásságának bemutatása során. MÜLLER egyik fő műve, az orosz nyelvű „A szibériai népek leírása” csak 1933-ban került elő a külügyminisztérium archívumából. MATICSÁK a ma is kéziratként létező – imént már érintett –, „A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása” című munkának a szójegyzékét kívánja megvizsgálni. (MÜLLER munkáit, ezek német és francia fordítását l. ebben a fejezetben: 34–35, az irodalomjegyzékben: 327–328.). FISCHER „fő műve (már amennyire az övé)” (37) 1768-ban megjelent németül „Sibirische Geschichte” címen, majd 1770-ben oroszul. Történész körök nem fogadták a művet kedvezően, és a szerző „MÜLLER halvány árnyéka” lett csakhamar. A. L. SCHLÖZER német történész adta ki 1770-ben 1754–1756 között írt négy értekezését: „Quaestiones Petropolitanae” (könyvészetét l. 324). Az egyik lábjegyzetben (37) megemlíttem volna, hogy SCHLÖZER nézetei miatt utazott GYARMATHI SÁMUEL Göttingenbe.

4. MÜLLER és FISCHER szójegyzékei (39–56). MÜLLER 1733 őszén gyűjtött mordvin szótári anyagát az Oroszország történetét bemutató cikkgyűjteményben – másik hét nyelv társaságában – jelentette meg németül Szentpéterváron 1759-ben, majd halála után ugyanott látott napvilágot oroszul, 1791-ben, „A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása” címmel. A két verzió felépítése és külalakja hasonló egymáshoz. A szójegyzékek anyaga tematikusan van elrendezve. A 17–18. századi szójegyzékekkel egybevetve (WITSEN, PALLAS, VON STRAHLENBERG és DAMASZKIN munkáival összehasonlítva) szójegyzék-állományának legalább a 40%-a – DAMASZKINnal a 75%-a – megegyezik. FISCHER 1747-ben elkészült szótára, a „Vocabularum Sibiricum”, melynek két kéziratot változata, a pétervári és a göttingeni kéziratként ismeretes, 1995-ben GULYA JÁNOS által Göttingenben kiadott munkája. A műben 13 uráli nyelv szavai szerepelnek, MATICSÁK egy sor török, mongol, paleoszibériai nyelvet a lábjegyzetekben pontosít. Ebben a lexikográfiai műben hozzávetőlegesen háromezer szó rokonítását találjuk, azaz kb. 650 etimológiai szóegyeztetést. E tény miatt a szótárt GULYA a finnugor rokonság első nagy szófejtő szótárának, bizonyító anyagának tartotta. Szótárának megítélése – MATICSÁK szerint (49) – kettős: „A szó-

jegyzék, a közel 12 ezer szó javarésze kompiláció..., de az etimológiai utalások, a nyelvek rokonsági rendszerének felállítása révén műve a (finnugor) történeti-összehasonlító nyelvészeti kutatások egyik legjelentősebb előfutára”. A következő fejezetben, amely a „Plágium vagy önálló alkotás” címet viseli, a több mint százéves szakirodalmat áttekintve úgy látja, hogy szótár mordvin része nem önálló gyűjtés, hanem másolás eredménye, tehát a mordvin anyag teljes egészében MÜLLER munkája, akinek a szerzőségét a honfitárs nem tünteti fel. Érvelését MATICSÁK pontokba szedve, földrajzi tényezőkkel és nyelvészeti következtetésekkel támogatja meg (53–56).

5. A szójegyzékek mordvin szóanyaga (57–66). A szerző közreadja az általa vizsgált – 1759-ben, 1747-ben, illetőleg 1791-ben megjelent/gyűjtött – szólisták mordvin szóanyagát. A szójegyzékeket MÜLLER és FISCHER lejegyzésében, tehát betűhíven adja meg, technikai okokból a szavakat sorszámozza. Például a 323 szavas szólistából a (48) tétel:

		MÜLLER	FISCHER	MÜLLER
(48)	'Quelle'	<i>lismàpre</i>	<i>lismápre</i>	<i>лисмàпре</i>

A következő fejezetben ugyanezekkel a számokkal találjuk – bizonyos körítéssel – a közel 350 szó etimológiáját.

6. MÜLLER és FISCHER szójegyzékeinek adattára (67–200). Hozzátehetjük: valójában szófejtő szótára. Öt szempont alapján vizsgálja meg a szóanyagot: 1. a régi nyelvemlékekben előfordulásuk (itt feltűnt nekem, hogy a lexémák eléggé számottevő része – mintegy 40 szó – nem jelenik meg a korai forrásokban), 2. PAASONEN négykötetes nagyszótárában a megjelenésük, 3–4. a szó mai erza és moksa alakja (hozzávetőlegesen 30 szóelemnek nincs nyoma a másik fő nyelvjárásban), 5. a szó eredete (ezután csak e szempontot elemzem). Egészében véve MATICSÁK kitűnően oldotta meg feladatát, szófejtései a gondos anyaggyűjtés és bizonyos etimológiai véna következtében megfelelnek az igényeknek. Kifogásom ezzel szemben tulajdonképpen formainak is mondható, és ezt tartom a fejezet egyetlen lényeges hibájának. Egy etimológiai szótár – mint például a BENKŐ LORÁND főszerkesztésében megjelent „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” (I–II. 1993–1997) című kiadványban – a legfontosabb a szófejtés b e v e z e t ő m o n d a t a. Ebben a szófejtő fejezetben több szónál hiányzik a bevezető mondat (pl. 55a, 56b, 73, 109a stb.). Így például a következő sorszámú lexémáknak a bevezetésében én azt írtam volna, hogy „Képzett szó”: a 6., 49., 121., 122., 129., 135., 177., 223., 235. és a 263. számú szóelem. Ehhez aztán hozzáfűzném azt, hogy a képzett szó fiktív töből keletkezett (pl. a 263.; vö. BENKŐ LORÁND: A magyar fiktív (passzív) tövű igék (Budapest. 1984), vagy végső soron finnugor (pl. a 235.), ill. ismeretlen eredetű (pl. a 122., 135.) stb. Vagy egy sor uráli nyelvi szót felsorol a szerző ez egyik szócikkben (3b), én azt írtam volna: „Valószínűleg finn-volgai eredetű szó”. Bevezető mondatként

szerepelnek az etimológiai szótárakban ismert formulák: Vándorszó (pl. 128a), Jövevényszó (pl. 178.) stb. Bizonyos szócikkek bevezető mondata átdolgozandó, mert az azt követő magyarázat alapján a lexéma inkább vitatott eredetű, illetőleg egyáltalán nincs is tisztázva (pl. az 54. vagy a 128c, l. még 18, 65., 69a). A szójegyzékben így is jelentős a vitatott eredetű szavak száma (40, 47a, 54., 58a, 62., 66., 69b, 86., 97a, 107., 120., 153a, 163a, 179., 186., 195., 215., 221., 230., 233., 315a, 316b), sőt az összetett szavaknak részben az előtagja (pl. 127.), részben az utótagja is (pl. 185.) vitatott eredetű. Az összetételek nem egységesek, az adattárban két típust képviselnek: 1. a magyarázatot a tétel első bekezdésben olvashatjuk, majd ezt követi az előtag és az utótag magyarázata (pl. 32.), 2. Ugyanezeket a jellemzőket máskor a szócikk utolsó, etimológiai részében találhatjuk meg (pl. 272.). A „Bizonytalan eredetű, talán...” formulát is gyakrabban alkalmaztam volna (pl. 85., 94., 128c). Ha egy szót PAASONEN törökségi eredetűnek tart, azt én leginkább vagy „Valószínűleg...”, vagy pedig „Bizonytalan eredetű, talán...” török kölcsönszóként adtam volna meg. Az adattárban 23 ismeretlen eredetű szó számolható össze (5., 17., 36., 43., 80., 97b, 101., 116., 118., 123., 145a, 151., 153b, 184., 205., 206., 217., 226., 227., 239., 258., 273. és 320.; vö. a szerző – ezzel nem pontosan azonos – összeállítását a 260. oldalon).

7. A szójegyzékek ortográfiai vizsgálata (201–249). MATICSÁK a mással- és magánhangzók jelölésének vizsgálata után a cirill betűs verzióban a kemény- és a lágyjel használatával foglalkozik, majd pedig egybeveti a három szójegyzéket. Összegezőképpen megállapítja: 1. MÜLLER első megvizsgált szójegyzékének „meglepően jó a helyesírása”, 2. FISCHER anyagában az 1759. évi listához képest sok javítás található, de emellett újabb hibák is feltűnnek, 3. MÜLLER jegyzékének orosz változata kevésbé pontos.

8. Etimológiai kérdések (251–260). A szerző először a 17–18. század legjelentősebb lexikográfiai munkáiban vizsgálja meg az orosz eredetű jövevénylemek arányát: WITSEN szójegyzékében (1692) 12%-nyi, PALLAS szótárában az erza szóanyagban 4,5%-ot, a moksában 9%-ot ér el az orosz lexémák előfordulása. DAMASZKIN szótárában az oroszból átvett elemekkel szemben – ezek át-hidalására – számos lexikai innováció található. Ezt követi a mordvin szókincs lexikai tükröződése a három szólista alapján. A szerző az egyes rétegek megjelenése után betűrendben közli a mordvin szóalakulatokat (zárójelben megadom, hogy hány szó tartozik egy-egy rétegbe: Uráli réteg (37), Finnugor réteg (43)[!], Finn-permi réteg (21), Finn-volgai réteg (42)[!], Mordvin–cseremiszi egyezések (4), Belső keletkezésű szavak (28), Iráni jövevényszavak (17), Balti jövevényszavak (7), Törökségi jövevényszavak (14), Orosz jövevényszavak (36), Ismeretlen eredetű szavak (31). A számadatokban a szerző adataival (vö. 260) szemben bizonyos eltérések tapasztalhatók. Az én véleményem szerint a közös mord-

vin–cseremisiz etimológiák a finn–volgai korra vezethetők vissza, ezért inkább 46-ra módosítanám a finn–volgai elemek számát.

9. A szójegyzékek nyelvjárási hovatartozása (261–278). Alapos vizsgálat alapján MATICSÁK megállapítja, hogy a MÜLLER szójegyzékében található lexémák az alapszókinszhez tartoznak. A nyelvtani jegyek erza jelleget tükröznek. MÜLLER adatközlőinek egyik része – 20 elem alapján – moksa volt, 60 pedig erza, és ezek egy része az észak(nyugat)i erza nyelvjárást beszélte.

10–11–12. Előbb egy mintaszerű latin, majd cirill betűs, közel 3600 tételtől álló Szómutató következik (279–320), ezt követi a MATICSÁKnál mindig példaértékű „Irodalom” jegyzéke, amelyhez hozzávetőlegesen 40 számítógépes forrás is csatlakozik (321–332), majd pedig a „Rövidítések” mutatója (333).

14. A Függelékben (335–368) a szerző a három vizsgált szójegyzéknek (az 1759., az 1791., illetve 1747. évben készített műveknek) mordvin anyagát adja közre fakszimilében.

MATICSÁK SÁNDOR jó másfél évtizede figyelemreméltó munkákat jelentet meg elsősorban a mordvin lexikográfia területén. A „Folia Uralica Debrecenensia” című folyóirat szinte minden egyes évfolyamában megjelenik az utóbbi évtizedben tanulmánya, és önálló munkái közül elsősorban „A mordvin írásbeliség kezdetei” (Debrecen. 2012) és a társszerzős, általa szerkesztett „Rokon nyelveink szótárai” (Budapest. 2014) kiemelkedő teljesítmény. A most ismertett könyv ezt a jeles képet tovább színesíti.

ZAICZ GÁBOR

**Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika –
Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya:**

A magyar nyelv Horvátországban

Gondolat Kiadó, Budapest – Észék, 2016. 309 o.

A magyar nyelv, nyelvhasználat szociolingvisztikai szempontú vizsgálata az 1990-es évek elején, közepén indult a Magyarországtól elszakított területeken, valamint a kisebbségben élő magyar közösségekben. „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című kutatási program célja az volt, hogy KONTRA MIKLÓS vezetésével szlovákiai, ukrainai, romániai, szerbiai és szlovéniai, ausztriai, valamint magyarországi nyelvészek által kidolgozott egységes szempontrendszer alapján egy komplex helyzetképet adjanak – Trianontól az 1990-es évekig – a kisebbségi magyarok földrajzi és demográfiai jellemzőiről, politikai, gazdasági, kulturális és vallási helyzetéről, valamint a nyelvhasználati jelenségekről, a nyelvi jogi helyzetről, a nyelvekhez fűződő attitűdökről, és a nyelvek oktatásban betöltött szerepéről. Nagyrészt ennek a kutatássorozatnak köszönhető, hogy a nyelvtudományban ma már nincs vita arról, hogy a magyar